

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА КОНЦЕПТУАЛ ТАДҚИКОТЛАРНИНГ ЎРНИ
ХУСУСИДА

Хамидова Гулчехра Позилжонова

Анджон давлат университети

Ўзбек тили ва адабиети кафедраси тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақола тилшуносликнинг замонавий йўналишларидан бири ҳисобланган когнитив тилшунослик, ундаги асосий тушунча – концептнинг тадқиқ қилинишига бағишланган. Бундан ташқари, ўзбек ва инглиз тилларида “Тўй” концептнинг универсал табиати ўрганилган.

Калит сўзлар: антропоцентрик парадигма, инъикос, когнитив фаолият, когнитив тилшунослик, концепт.

Abstract: This article is devoted to the study of cognitive linguistics, one of the modern branches of linguistics, the basic concept of which is the concept. In addition, the universal nature of the concept of "Wedding" is studied in Uzbek and English.

Keywords: anthropocentric paradigm, reflection, cognitive activity, cognitive linguistics, concept.

Тилшуносликда қиёсий таҳлил мавжуд анча узоқ тарих. илларни солиштириш зарурати одамлар ўртасида пайдо бўлди бошқа тилларда сўзлашувчилар билан мулоқот қилиш зарурати билан дуч келди. Таққослаш билан махсус шуғулланган биринчи тадқиқотчилар тиллар учун таржима луғатларини тузувчилар бор эди ўзларининг амалий билимларига асосланиб, танлашлари керак эди ўз она тилидаги чет тилидаги сўзларга мос келиши (Ярцева 1981, п. ўттиз).

Ушбу даврда тилни мослаштиришнинг ҳар қандай усуллари, албатта бундай эмас эди. Ва тилларни таққослаш усули тушунчаси илм-фан узоқ вақтдан бери мавжуд эмас эди. Мувофиқ атама ва усулларнинг назарий ривожланиш қиёсий тадқиқотлар тилшуносликда охириги пайтларда бошланган вақт, таққослаш эса иккинчидан илмий асосга таяна бошлади йигирманчи асрнинг ярми.

Ҳозирда қизиқиш доимий равишда ўсиб бормоқда тилшунос ва методистлар қиёсий тадқиқ қилиш муаммоларига тиллар, бу қуйидаги асосий сабабларга боғлиқ: лингвомаданий ва когнитив тадқиқотлар эҳти миллий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари бўйича тадқиқотларни кенгайтириш, халқларнинг менталитети; тилларнинг универсал хусусиятларини аниқлаш зарурати; дунёнинг миллий манзарасини аниқлаш ва тасвирлаш зарурати турли тилларда сўзлашувчилар.

Тилнинг миллий-маданий хусусиятларини тавсифлаш эҳтиёжлари тизимлар; эҳтиёжлари, замонавийда тобора кўпроқ эътиборга олинмоқда тилшунослик; икки тилли луғатларни такомиллаштириш зарурати, бу ерда вазифа семантиканинг миллий-ўзига хос хусусиятларини акс эттиришдан иборат таржима ёзишмалар; чет тилларини ўқитиш кўламини кенгайтириш ва бошқалар.

XXI асрнинг дастлабки йилларидан ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигма асосида бажарилган тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бу ишлар, асосан, социолингвистика, когнитив тилшунослик, лингвистик прагматика, психолингвистика ва антропоцентрик парадигманинг умумназарий масалалари йўналишларида амалга оширилди. Профессор Ш. С. Сафаров антропоцентрик парадигманинг юзага келишини қуйидагича изоҳлайди:

“Систем – структур парадигма ўзидан олдин юзага келган қиёсийтарихий парадигманинг “атомистик”, яъни тил ҳодисаларини алоҳида-алоҳида, бир-бирдан ажратган ҳолда таҳлил қилиниши натижасида юзага келган нуқсонларини бартараф қилиш йўлини тутди. Систем – структур йўналишнинг асосий самараси тилнинг тизимли ҳодиса эканлигини исботлашдан иборатдир.

Аммо бу икки парадигманинг умумий камчилиги борлиги ҳам маълум бўлди: бу йўналишларда тил ўз эгаси – инсондан ажралиб қолди. Ушбу нуқсонни йўқотиш йўлидаги уринишлар прагматик ва когнитив тилшунослик парадигмаларининг яратилишига сабаб бўлди”. Мувофиқ атама ва усулларнинг назарий ривожланиши қиёсий тадқиқотлар тилшуносликда охириги пайтларда бошланган вақт, таққослаш эса иккинчидан илмий асосга таяна бошлади йигирманчи асрнинг ярми.

Айни вақтда, тилга антропоцентрик ёндашув ушбу соҳаларнинг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этиб, мустақил парадигма сифатидаги мақомини тобора мустаҳкамлаб бормоқда. Кўплаб тадқиқотчиларнинг эътирофи этишича, когнитив тилшунослик ва лингвокультурология антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари ҳисобланади. Ушбу ўринда, биз когнитив тилшунослик ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида ўзининг илк қадамларини қўйган когнитив тилшунослик XXI аср бошидаёқ лингвистиканинг пешқадам соҳаларидан бирига айланиб улгурди. Замонавий когнитив тилшуносликнинг вужудга келиши америкалик олимлар Ж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Жакендофф ва бошқаларнинг илмий ишлари билан боғланади. Юртимизда эса бу йўналиш намояндalари сифатида Ш. С. Сафаров, Д. У. Ашурова, А. Э. Маматов, Ғ. М.

Ҳошимов кабиларни айтиб ўтишимиз мумкин. Когнитив тилшунослик (инглизча *cognize* – билмоқ, англамоқ, тушунмоқ) фалсафадаги билиш назарияси билан чекланмай, балки тилни тафаккур билан боғлаб, унинг ҳосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий, лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини чуқур илмий тадқиқ этади. Болдирев Н. Н. когнитив тилшунослик когнитив фаолият тушунчаси билан узвий боғлиқ деб таъкидлайди.

Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир. Когнитив фаолият бевосита тил билан боғлиқ ҳолда кечади, зеро, тил воситасида тажриба ва билим алмашилади, ахборот узатилади, билиш жараёни, унинг натижаларининг айнан шу жиҳати билимнинг лисоний тизимини, яъни уни тартиблаштириш, хотирада сақлашнинг лисоний воситаларини ўрганувчи тилшунослик фани билан алоқадордир.

Рус тилшунослигида когнитив тилшуносликнинг атоқли вакили Е. С. Кубрякова қуйидагича фикр билдиради: “Когнитология кўпқиррали фан соҳаларидандир. Унинг доирасида шаклланган когнитив тилшунослик, ўз навбатида, мураккаб вазифа ижросини кўзлайди, зотан лисоний ва билим структуралари ўртасидаги муносабатлар ҳамда доимий муқобилликлар таҳлили, изоҳи режалаштирилади”.

Когнитив тилшунослик тилни умумий когнитив механизм сифатида ўрганувчи соҳадир. Тилшунос Ш. С. Сафаровнинг фикрига кўра, “Когнитив тилшуносликнинг вазифаси тил ёрдамида билим олиш ва сақлаш, тилни амалда қўллаш ҳамда узатиш, умуман, тил тизими ва таркибини инсон миёсидаги инъикоси сифатида тафаккур билан боғлаб, чуқур илмий тадқиқ этишдир” Профессор А. Маматов тил тизимини когнитив жиҳатдан таҳлил қилиш борасида фикр юритар экан, шундай деб ёзади: “Когнитив фан когниция (билиш) билан шуғулланса, когнитив тилшунослик когнициянинг, яъни билишнинг тилда акс этишини, вербаллашувини тадқиқ қилади.

Тилга бўлган когнитив ёндашув – бу тил шаклининг охир-оқибат инсон онги, фикри, билиш структураларининг акс эттирилишидир. Когнитивлик ўз тузилишига кўра инсоннинг билиш фаолиятига таянган барча типдаги билимларнинг тизимлашишини ифодалайди”.

Профессор Ғ. М. Ҳошимов “Когнитив тилшунослик – инсон томонидан борлиқ дунё воқелигини тил орқали англаниши, ўрганилиши, яъни концептлар воситасида унинг инъикос этилиши, ҳис ва идрок қилиниши каби инсон миёсида кечувчи мураккаб концептуал жараёнлар билан боғлиқ муҳим йўналишдир” деб таъкидлайди. Шу ўринда когнитив тилшунослиқда кўп учрайдиган концептуализация ва категоризация терминларига тўхталиб ўтишимиз жоиз.

Инсон объектив дунёни инъикос қилар экан, у уни бевосита концептуаллаштириш ва категоризациялаштириш каби универсал жараёнлар орқали ўзлаштиради. Концептуаллаштириш бу объектив борлиқ ҳақидаги билимларни қолиплаштириб идрок этишдир, унинг натижасида инсонда билим структуралари қолиплашиб, концептуал семантикаларга, яъни концептларга айланади.

Категориялаштириш эса объектив борлиқ билан боғлиқ мавжуд концептларни турлаштириш ва хиллаштириш билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўхшатиш (ассоциация) ва фарқлаш (дифференциация) асосида уларни пухта ўзлаштириш ва қатъий бир тизимга солиш демакдир. Бу икки жараён доимо бирин – кетин амалга оширилади, яъни олдин концептуаллаштириш кечади, ундан кейин эса категоризациялаштириш жой олади (акси мумкин эмас). Бундай ҳолатда ушбу жараёнлар икки усулда кечади:

1) стихияли (яъни табиий равишда: инсон туғилиб, то тилда гапира олиш ва мулоқот юрита олиш қобилиятига эга бўлгунча);

2) онгли равишда (инсон туғилиб, тилда мулоқот олиб бориш қобилиятига эга бўлган пайтдан бошлаб, то умрининг охиригача).

Иккинчи усулда зикр этилган жараёнлар икки муҳим йўналишда кечади:

1) вербал (тил) воситалари ёрдамида барча мулоқот турлари орқали (ёзма, оғзаки, шунингдек ўқиб, эшитиб, ўзлаштириш орқали ҳам);

2) паралингвистик (новербал) воситалар (имо-ишоралар, турк - таровот ифодалари ва тана аъзолари ҳаракатлари) орқали.

Шундай қилиб, инсон объектив воқеликни мушоҳада қилар экан, у бўйича барча билимларини, юқорида зикр этилган икки универсал жараёнлар натижаси ўлароқ, турли “концептуал семантикалар” яъни “концептлар” орқали эгаллайди, уларни шакллантиради, бойитади ва кундалик мулоқотда қўллайди.

Когнитив тилшуносликда энг асосий ўрганиладиган муаммо – бу концептдир. Чунки когнитив тилшунослик – дунёнинг лисоний тасвирида муайян концептнинг моҳияти ва дунё воқеликлари билан боғлиқлигини ўрганувчи фан бўлса, концепт когнитив тилшунослик фанининг асосий категорияларидан бири бўлиб, маданият ва инсон ўртасидаги алоқа ўрнатувчи элементдир.

“Концепт” термини ўтган асрнинг 90 – йилларидан бери тилшуносликда кенг қўлланилиб келинмоқда. Шунга қарамасдан, концепт тушунчаси ҳали ҳамон битта умумий изоҳ ёки талқинга эга эмас. Концептларнинг ўрганилиши бўйича энг атоқли тилшуносларидан бири С. А. Асколдов ҳисобланади. У концептга “бу бир тур ёки бошқа турдаги тушунчалар ҳақида фикрлаш жараёнини ўзида акс эттирадиган бирликдир” деб изоҳ берган. Д. С. Лихачев ўзининг «Концептосфера русского языка» илмий ишида концептни сўзнинг луғат маъноси ва инсоннинг ўз миллий қарашлари билан тўқнашуви натижасида ҳосил бўладиган фикрлаш жараёнининг махсули деб таърифлайди.

Е. Комаров ўзининг номзодлик ишида концептнинг мазмун структурасига кўра лексик маънодан ката эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бунинг сабаби сифатида концептнинг ментал ҳодиса эканлиги билан изоҳлайди. Н. Арутюнова эса концептни ҳам ментал бирлик, ҳам тафаккур элементи сифатида талқин этиб, унинг олам ва одам ўртасидаги маданий унсур эканлигини изоҳлайди.

Е. С Кубрякова концептни “ментал тузилма ва турли таркибдаги ва кўринишдаги билимлар жамланмаси ёки умумлашмаси” эканини таъкидлайди . Г. Воркачев эса “Концепт – тилдаги ўз ифодаси ва лингвокультурологик спецификасига эга тушунча, тасаввур ва билимлар тўпламидир” дейди . Н. Ю. Шведова “Концепт бу – тушунча эканлиги, бу тушунча ортида эса ижтимоий ёки субъектив тарзда анланувчи, инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий, руҳий томонини акс эттирувчи, ўз тарихий илдизларига эга бўлган, халқнинг умумий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туришини” қайд этади.

Ўзбек тилшунослигида ҳам “концепт” тушунчаси турли талқинга эга. Масалан, Ш. С. Сафаров “моддий дунё идроки айна пайтда идрок этилаётган предмет – ҳодисалар ҳақида тушунчанинг туғилишини, кейинчалик ушбу тушунча ментал намуна – концепт сифатида шаклланиб, моддий ном олиши” ни такидлайди.

Ў. Қ. Юсупов концептни “ташқи ёки ички дунёдаги бирор бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги онгимиздаги билимлар мажмуаси, у ҳақидаги образлар ва унга бўлган ижобий, салбий, нейтрал муносабатлар, яъни баҳолашлардир” деб белгилайди. Тушунча ва концептни фарқлаш мақсадида олим куйидагича фикр билдиради:

“Концепт билан тушунчани айсбергга ўхшатиш мумкин. Агар концепт айсберг бўлса, унинг сувдан чиқиб турган қисми тушунчадир”.

Д. У. Ашурова эса концептни мантиқий, миллий хусусиятга эга бўлган бир ҳодиса сифатида талқин қилиб, шу концептнинг негизини айнан шу ўрганилаётган предмет ёки ҳодиса ҳақидаги билим ташкил қилса, ифодаланишини эса тил воситалари (лексик, фразеологик, парамеологик ва ҳ.к) нинг мутаносиблиги ташкил қилишини айтади.

Атоқли тилшунос, профессор Ғ. М. Ҳошимов концептга қуйидагича таъриф беради: “Концепт, бу – тафаккурда кечувчи бири – бири билан чамбарчас боғлиқ нафақат икки муҳим жараён (концептуализация (концептуаллаштириш) ва категоризация (категориялаштириш) нинг натижаси бўлиб саналади, балки унга қўшимча яна бир қатор муҳим (психологизация, когнитизация, социологизация, (лингво) семантизация, социолектизация, стилизация (диалектизация, вариантызация ва идиолектизация каби) жараёнларнинг пировард натижасидир, ва у яхлит концептуал/когнитив семантика сифатида лингвистик семантиканинг когнитив асосини ташкил этади ҳамда унда тил бирлиги ўзининг семантик сиғими билан боғлиқ ҳолда маълум даражада (қисман) акс этади”.

Профессор концептни мураккаб идрокий воқелик, яъни тилда вербал (ва керак ҳолларда новербал) воситалар орқали воқелантирилувчи ҳодиса сифатида мураккаб ички ташкил этувчилардан иборат деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича, у ўзига хос ташкил этувчиларни ўз ичига олган шажаравий таркибга эга ва тилда гапирувчилар ўртасида барча сўзловчилар томонидан белги(лар) орқали моддийлаштирилади ҳамда барчага умумий бўлган бир маъно сифатида қабул қилинади. Шундай қилиб маъно вербал белги орқали воқелантирилади, калитлаштирилади, кодлаштирилади, пароллаштирилади, меъёрлаштирилади.

Юқоридаги фикрларни ўрганиш натижасида шуни айтишимиз мумкинки, концепт тушунчаси бизнинг онгимизда кечувчи бир неча жараёнларнинг асосий натижасидир ва у когнитив тилшуносликда чуқур ўрганишни тақозо этадиган бирликдир.

Шу ўринда, “тўй” концептига тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълумки, тўй маросими барча миллатларда ўз ўрнига эга бўлган мавзу саналади, шу сабабли, бу мавзу устида бир қатор таҳлиллар олиб борилган. Бу тадқиқотларда диёримиз миллий – маънавий кадриятлари, урф – одат ва удумларини ифодаловчи этнографик лексика жиддий ўрганилган. Бироқ ўзбек ва инглиз тилларида “тўй” концептини қиёслаб, уларнинг когнитив жиҳатларини алоҳида таҳлил объекти сифатида тадқиқ қилиш амалга оширилмаган. Бу эса ўз навбатида, ушбу мавзунинг ўрганиш қай даражада муҳим эканлигини кўрсатади. Ҳар икки тилдаги изоҳли луғатларни ўрганиш мобайнида “тўй” концептининг қуйидаги маънолари аниқланди.

Ўзбек тилида:

-Тўй – базм-томоша ва зиёфат билан нишонладиган халқ маросимларининг умумий номи (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 824); -Тўй – зиёфат, ўйин – кулги билан ўтказиладиган маросим (Ўзбек тилининг этимологик луғати, 366);

-Тўй – уйланиш, турмушга чиқиш, хатна қилиш ва бошқа муносабатлар билан зиёфат бериб, базм – томошалар билан ўтказиладиган халқ маросимларининг умумий номи (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 229).

Инглиз тилида:

- is a marriage ceremony and any celebrations such as a meal or a party that follow it (Cambridge Dictionary);

-Wedding is a) a marriage ceremony usually with its accompanying festivities; b) an act, process, or instance of joining in close association; c) a wedding anniversary or its celebration (Oxford Dictionary);

-Wedding is the occasion of a marriage (Macmillan student’s dictionary). – Юқоридаги таърифлардан кўришиб турибдики, тўй – бу муҳим сана билан боғлиқ бўлган, зиёфат ва базм (баъзида базмсиз) ўтказиладиган маросим номидир. Ҳар иккала халқ маданиятида тўй муҳим феномена ҳисобланади, шунинг учун ҳам бу халқларда тўйлар маълум турларга ажратишиб, турли номлар билан юритилади.

Ўзбек тилида тўйларни қуйидаги турларга ажратишимиз мумкин:

- 1) Суннат тўйи (хатна тўйи);
- 2) Никоҳ тўйи: ўғил тўйи, қиз тўйи.
- 3) Муҳим сана билан боғлиқ тўйлар: ақиқа тўйи, мучал тўйи, бешик тўйи, фотиҳа тўйи, кумуш тўй, олтин тўй, олмос тўй ва ҳоказо.

Инглиз маданиятида эса қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

- 1) Никоҳ тўйи: Destination wedding, Double wedding, Elopement, Shotgun wedding, Weekend wedding, White wedding.
- 2) Муҳим сана билан боғлиқ тўйлар (wedding celebrations):ruby wedding, wooden wedding, silver wedding, golden wedding, diamond wedding.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Хошимов Г. М. К теории концептов и их таксономики в когнитивной лингвистике // Системструктур тилшунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган Республика илмийназарий конференцияси материаллари. –Самарқанд, 2010.
2. Қорабоев Ж. Б. “Муболаға концептуал семантика”сини воқеалантирувчи вербал ва новербал воситалар тизимига хос универсал қонуниятлар // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. Бухоро, 2017. №1. Б. 74-75.
3. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина “когнитивный” // Вестник Воронежского государственного университета Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2001. 90-с.

4. Воркачев С. Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Филологические науки, 2005. – №4.
5. Юсупов Ў.Қ- Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультура атамалари хусусида // Стилистика тилшунослигининг замонавий йўналишларида: Илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. – Б. 49.
6. Ашурова Д. У. Связь вузовских курсов с современными направлениями лингвистики // Филологиянинг долзарб муаммолари: Маъруза тезислари. – Тошкент, 2008. – Б. 11.
7. Шайхисламов, Н. (2020). Фразеология. Фразеология как неотъемлемая часть языкознания. Образование и наука в XXI веке, 1(6), 394-396.
8. Shayxislamov, N. (2020). Hozirgi zamon tilshunosligida til va madaniyatning talqini. Scientific progress, 1(1).
9. Шайхисламов, Н., & Хафизова, С. (2020). Педагогика-тарбия ҳақидаги фан: асосий тушунчалар ҳамда унинг бошқа фанлар билан боғлиқлиги. Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотларда талабаларнинг ўрни, 182-184.